

Několik poznámek k současné německojazyčné frazeografii

Kateřina Šichová (Regensburg), Martin Šemelík (Praha)

SOME REMARKS ON PRESENT-DAY PHRASEOGRAPHY IN GERMAN

Among linguists there is a lively interest in phraseology, which is still a relatively young branch of linguistics. However, its basic descriptive application, phraseography, whose task is to collect and describe phraseological expressions of a given language, is still a rather neglected area, at least in terms of integrating theory into practice. The paper reports on two relatively modern phraseological dictionaries of German and takes up the question of their user-friendliness. It examines the notion of phraseme in these dictionaries against the background of František Čermák's conception of phraseology. Unsurprisingly, it turns out that both dictionaries are in need of substantial improvements if they are to become really effective tools for resolving language problems, which is the essential function of every dictionary. Nonetheless, some of the special features of *Deutsche Idiomatik* by Hans Schemann deserve recognition and make the dictionary exceptional. For this reason, the paper voices the need for a discussion of Schemann's phraseographical works in Czech linguistics, or, more precisely, in Czech phraseography. In addition, the paper comments on *DUDEŇ 11: Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* which is probably the most popular German dictionary of this type.

KEY WORDS

German, Czech, phraseology, phraseography, dictionary entry

KLÍČOVÁ SLOVA

němčina, čeština, frazeologie, frazeografie, slovníková stat

Zájem o otázky slovní zásoby motivovaný hledisky psychologickými, lingvistickými i didaktickými je v současné jazykovědě velmi živý (viz např. Lewis, 2010). Zvýšená pozornost je od poslední čtvrtiny 20. století mnohdy pod nejrůznějšími pojmy věnována frazeologickým jednotkám slovní zásoby — frazémům¹. Stav jejich lexikografického zpracování je však zpravidla suboptimální. Jednou z oblastí, kde je již mnohokrát kritizovaný nesoulad mezi frazeologickou a frazeografickou teorií a praxí výrazně patrný, je německojazyčná lexikografie a frazeografie. Tento fakt překvapuje o to víc, že germanistické frazeologické práce patří v této disciplíně k nejpočetnějším, obsahově kvalitním a v často i směrodatným.

1 V tomto příspěvku používáme termín *frazém*, a to jednak s odkazem na osvědčenou českojazyčnou terminologii zavedenou již v 80. letech Františkem Čermákem, jednak v souladu s návrhem odstranit téměř pověstný terminologický chaos v germanistických frazeologických pracích a zavést jednotný terminologický úzus (viz Burger — Dobrovol'skij — Kühn — Norrick, 2007, s. 3). Naše pojetí frazému vychází z jeho definice u Františka Čermáka (viz Čermák, 2007, s. 32).

V německých výkladových i překladových slovnících² je frazeologie zpravidla zanedbávána,³ patrně též z důvodu nedostatku místa, se kterým se tištěné slovníky nevyhnutelně potýkají.⁴ K ideálu má daleko i popis frazémů v dostupných speciálních (frazelogických) slovnících, které pro autory obecných slovníků výkladových i překladových mnohdy představují pomůcky zásadního významu.⁵ Status quo německé frazeografie je charakteristický nikterak velkým množstvím jednojazyčných i překladových⁶ tištěných slovníků.⁷ V zásadnějších lingvistických a lexikografických pracích bývají recipovány v podstatě jen tři jednojazyčné frazeologické slovníky: 1. *Moderne deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen* Wolfa Friedericha (ten je ovšem z roku 1966 — nové vydání v 90. letech nepřineslo kromě jiného řazení hesel výraznější koncepční změny), 2. jedenáctý svazek řady dudenovských slovníků v jednom ze svých čtyř vydání, tj. *DUDEN 11: Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*,⁸ a konečně 3. *Deutsche Idiomatik* z pera Hanse Schemanna. K nim se s ohledem na obsah dá zařadit ještě např. slovník nakladatelství

2 Několik podnětných studií k lexikografickému zpracování frazémů ve slovnících s němčinou přináší výbor z frazeografického díla Jarmo Korhonen (srov. Korhonen, 2011).

3 Ani v češtině tomu není jinak — na příkladu přísloví viz Šichová — Šemelík (2016).

4 Tradiční tištěný slovník zde očividně naráží na pevně dané hranice vytyčené médiem tištěné knihy, která zpravidla neumožňuje kvalitativně a kvantitativně uspokojivé zpracování frazeologické slovní zásoby. Většina aktuálních elektronických slovníků bohužel ale jen kopíruje layout i koncepci svých tištěných předloh, a tak selhávají právě tam, kde by od elektronického média ve skutečnosti bylo možné očekávat pokroky.

5 K technikám lexikografické práce viz např. Reichmann (1990) a Bergholtz — Mugdan (1990).

6 Z novějších teoretických prací k tématu překladové frazeografie němčiny jmenujme poslední čtyři texty z výše zmíněné publikace J. Korhonen (2011), zaměřené na jazykové páry němčina — finština/švédština. Dále viz např. Dobrovol'skij (2009 a 2013, němčina — ruština) nebo Ďurčo (2010, němčina — slovenština). K lexikografickému popisu přísloví z perspektivy dvoujazyčné i vícejazyčné (němčina — slovanské jazyky) viz nověji např. Walter (2012, s. 205–225). Cenná data obsahuje rovněž např. elektronická databanka frazémů několika jazyků s názvem „EPHRAS“ (viz <http://www.ephras.org/index.php> [01.08.2015]), sledující především didaktické cíle, či platforma projektu Evropské unie pojmenovaná „SprichWort“ (viz <http://www.sprichwort-plattform.org> [01.08.2015]). Mezi nejnovější příspěvky k praktické německo-české frazeografii české provenience patří dvoudílný *Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen* K. Heřmana a kol. (DTWP). Recenze tohoto dosud největšího frazeologického slovníku jazykového páru němčina — čeština viz Šemelík (2010) a Šichová (2011).

7 Bohatě informační zdroje představují i některé projekty, jejichž výstupy jsou k dispozici online, viz např. projekt „Kollokationen im Wörterbuch“ (<http://kollokationen.bbaw.de> [01.08.2015]) či „Kollokationenwörterbuch“ (<http://colloc.german.unibas.ch/web/projekt/> [01.08.2015]), k diachronní frazeologii pak např. „OLdPhras“ (<http://oldphras.unibas.ch/web/> [01.08.2015]).

8 Starší vydání nesla též poněkud nepřesný název odrážející jak nejasnosti terminologické, tak vágní obsahové vymezení: *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache*.

redakce Wahrig s názvem *Zitate und Redewendungen*, jakož i *Das große Buch der Zitate und Redewendungen. Über 15.000 klassische und moderne Zitate und feste Wendungen* z nakladatelství Duden, a to nejen proto, že i ustálené citáty a další větná syntagmata lze počítat k frazémům (srov. Čermák, 2007, s. 447nn.), ale i proto, že obě zmíněné publikace zahrnují i frazémy kolokační (verbální aj.) jako *etw. (voll) im Griff haben* nebo *eine harte Nuss (sein)* apod. (srov. Wahrig, s. 299 a 327). Na druhé straně jsou obě díla tím, jak frazémy a jejich lexikografické zpracování teoreticky uchopila, resp. neuchopila, spíše populárně-naučného rázu a narativního charakteru (tzv. „Lese-Buch“) a my se jimi v tomto příspěvku dále zabývat nebudeme.

Zaměříme se, a to z perspektivy frazeologické a lexikografické,⁹ hlavně na dva výše uvedené „klasické“, ale — alespoň svým vročením — zároveň relativně nové slovníky. Budeme je zde nazývat DUDEN 11 a DEUTSCHE IDIOMATIK¹⁰, a právě druhý jmenovaný bude hlavním předmětem našich úvah, neboť se svým popisem frazémů současné praxi v některých ohledech vymyká. Z našeho pohledu přitom stojí tento přístup za to, aby se k němu rozvinula diskuze právě na poli české lingvistiky, která se může opřít o propracovanou frazeologickou i frazeografickou školu Františka Čermáka (srov. souhrnně Čermák, 2007, resp. Čermák — Blatná, 1995, a i ve světovém měřítku unikátní SČFI¹¹).

DEUTSCHE IDIOMATIK lze charakterizovat jako slovník speciální (frazeologický), synchronní, jednojazyčný, primárně sémaziologický s čistě abecedním pořadím hesel a jednou „vnější přístupovou strukturou“¹². Tento slovník, jenž byl poprvé vydán

-
- 9 Perspektivu (frazeo)didaktickou zde vzhledem k rozsahu tohoto příspěvku nezohledňujeme.
- 10 Všechny zkratky jsou vysvětleny na konci příspěvku v oddíle Literatura.
- 11 Tento slovník, dílo kolektivu autorů pod vedením Františka Čermáka, je rozdělen do čtyř dílů, zachycujících 1. přirovnání, 2. frazémy neslovesné, 3. frazémy slovesné, 4. frazémy větné. Každý z nich je uveden podrobnými Zásadami zpracování a užívání slovníku (viz také kapitola k frazeografii v Čermák — Blatná, 1995, s. 116–136) a obsahuje kromě slovníku samotného a sémantického rejstříku ještě lingvistické pojednání o daném typu frazémů z pera Čermákova.
- 12 Jedná se zde o doslovný překlad německého termínu „die äußere Zugriffsstruktur“. Rozumí se jím množina těch prvků a jejich uspořádání, jež uživateli slouží jako opěrné body k orientaci při vyhledávání heslových statí (viz Engelberg — Lemnitzer, 2009, s. 272n.). Velké množství slovníků má jednu vnější přístupovou strukturu, když se ke statí lze dostat v zásadě pouze tak, že ji uživatel nalistuje v hesláři, zpravidla nějak opřeném o abecední řazení. Dvojí (někdy i vícera) přístupová cesta k heslové statí je zajištěna tehdy, pokud má slovník více rejstříků, nikoli pouze hlavní heslář. Např. v SČFI nalezneme sémantický rejstřík, který umožňuje hesla vyhledávat také podle principu onomaziologického (nikoli jen abecedního), srov. např. (SČFI 3, s. 983): „**být bez peněz** (mít peněz hodně, mít peníze) viz též mít peněz málo, nemít peníze • bejt čistej / potřebnej, nemít ani findu/floka/groš/halíř/šesták/vindru/vorla, bejt plonk/plonkovej, mít jednu prázdnou a druhou vysypanou (a v třetí nic) ~ stále • mít děravou kapsu“. Tak se tedy například k heslové statí, ve které uživatel najde informace k frazému *ne-mít ani vindru*, lze dostat dvojnásobným způsobem — přes hlavní heslář a přes sémantický rejstřík (odkaz z **být bez peněz**).

v roce 1993 a od roku 2011 je k dispozici v druhém vydání, je výjimečný mj. tím, že posloužil jako základ několika překladových frazeologických slovníků s němčinou jakožto výchozím jazykem (německo-anglický, -francouzský, -španělský,¹³ -portugalský, -italský).

Slovník DUDEN 11 (pro nějž platí tatáž základní lexikografická charakteristika) vyšel v roce 2013 ve svém 4. vydání. To se na první pohled od vydání předchozích liší např. zavedením modré barvy, v níž jsou vyvedeny invarianty inventarizovaných frazémů, jakož i zařazením novějších odborných prací do seznamu literatury, na pohled druhý zařazením několika dalších frazémů a drobnými změnami v popisu některých jednotek.¹⁴

Vnější slovníkové texty¹⁵ jsou u DEUTSCHE IDIOMATIK pojmenované *Vorwort* („Předmluva“),¹⁶ *Inhalt* („Obsah“), *Zeichenerklärung und Benutzerhinweise* („Značky a návod k použití“), *Einleitung* („Úvod“) a *Wissenschaftliche Einführung* („Odborné uvedení do problematiky“). Podobně má i DUDEN 11 předmluvu, obsah, úvod nazvaný *Was sind Redewendungen* („Co jsou to slovní obraty“ — myšleny jsou zjevně frazémy) a pokyny pro uživatele, zakončen je seznamem zdrojů, z nichž byly čerpány příklady.

Velmi stručná předmluva u DEUTSCHE IDIOMATIK obsahuje především informaci o tom, že v druhém vydání došlo ke kompletnímu přepracování hlavní kapitoly s uvedením do problematiky a k odstranění frazeologické bibliografie. Explicitní a přesné vymezení skupiny cílových uživatelů zde (ale ani později) nenajdeme (v tom se slovník liší od DUDENU 11, který chce sloužit „všem, kteří si chtějí vylepšit své vyjadřování“ a který se zároveň vnímá jako „nepostradatelný i pro všechny, kdo se učí němčinu jako cizí jazyk“)¹⁷. Zřetelnější by měla být i konkrétní formulace cílů, které autor sledoval, a funkcí¹⁸, které slovník má plnit. Informace k některým dílčím funkcím (např. údaje, zda „je idiomatický výraz výrazem užívaným nebo zda je používán jen zřídka“, s. 12*) se roztroušeně vyskytnou v pozdějším textu nebo z něho implicitně vyplynou, nicméně z hlediska uživatele se jedná o kritéria tak zásadního významu, že jasný komentář k nim by v předmluvě chybět neměl.

K jednostránkovému oddílu *Zeichenerklärung und Benutzerhinweise* („Značky a návod k použití“) zde poznamenejme, že návod k použití ve formě schémat na vnitřní

13 Viz podrobná recenze Stefana Ettingera (Ettinger, 2014, s. 95–114).

14 Blíže k lexikografickému konceptu a rozdílu jednotlivých (první tři) vydání viz Scholze-Stubenrecht (2004).

15 Doslovný překlad německého termínu *Wörterbuchaußentexte* (srov. např. Model, 2010, s. 26), též *Umtexte* nebo *Metatexte*, anglicky nejčastěji *outer texts*.

16 Překlad zde i dále: K.Š.&M.Š.

17 Vedoucí redakce DUDENU 11 ve svém článku (Scholze-Stubenrecht, 2004, s. 349) uvádí, že slovník se obrací na co možná nejširší publikum, chce se odlišit od ostatních slovníků na trhu a zároveň má ambice zohlednit výsledky lexikografických a lingvistických bádání. Je přitom jasné, že hledisko uživatele — např. rodilý vs. nerodilý mluvčí daného jazyka — je kritériem zásadního významu. Na vybrané dílčí aspekty problematiky užívání slovníků ze strany rodilých, resp. nerodilých mluvčích zde bude poukázáno, detailní diskuzi tohoto tématu formát našeho příspěvku ovšem neumožňuje. Totéž platí o překladové frazeografii.

18 Ke slovníkovým funkcím viz Tarp (1995).

straně přebalu slovníku by byl pro uživatele patrně příjemnější než přehled, který DEUTSCHE IDIOMATIK nabízí. Zřejmou snahu vyhovět i uživatelům bez lingvistického vzdělání a znalostí jazykovědné terminologie (patrně proto zde najdeme ne zcela jasně vymezené a v lingvistickém diskurzu již málo užívané výrazy jako *Wendungen*, „vazby“, „obraty“ či *Redensarten*, „rčení“, „fráze“, „úsloví“ apod.) lze sice ocenit, v některých případech bychom ale uvítali poněkud důslednější zacházení s odbornou terminologií, a to s ohledem na uživatele z řad (budoucích) jazykovědců i na prominentní status Schemannových slovníků v německé frazeologii (obdobné platí i pro DUDEN 11 operující hned s deseti termíny, především *Redewendungen*, „slovní obraty“, a *feste Wendungen*, „pevné obraty“). V této souvislosti zmiňme například terminologicky ne zcela přesvědčivé, i když princip daného typu varianty vystihující, označení *Elemente, die wegfallen können* („prvky, které mohou odpadnout“) pro fenomén syntagmatických variant, resp. *Alternativen* („alternativy“) pro varianty paradigmatické (DUDEN 11 se ke značení variantnosti nevyjadřuje, byť oba typy variant do hesel zahrnuje).

Též v jinak informativním Úvodu slovníku DEUTSCHE IDIOMATIK se najdou místa, která by snesla určitá doplnění či zpřesnění. Na s. 11* se kupříkladu uvádí, že materiálová základna slovníku vychází z kritických rešerší ve vybraných aktuálních i starších textech, z četby novin a časopisů i z pozorování mluveného jazyka, resp. z analýzy dostupných slovníků. V případě lexikografického díla vydaného v roce 2011 je dle našeho názoru ale nutné vysvětlit, proč nebyly, popř. proč nemohly být zohledněny elektronické korpusy němčiny, které jsou k dispozici již delší dobu.¹⁹

Ačkoli je inventarizovaný materiál patrně víceméně identický s vydáním z roku 1993,²⁰ a vývoj posledních minimálně dvaceti let tudíž až na výjimky nezachycuje, je jeho nepopiratelnou výhodou značný rozsah (33 tisíc frazémů resp. variant²¹), v rámci tištěných frazeologických slovníků němčiny dosud nikým nepřekonaný. Právě např. ve srovnání s populárním DUDENem 11 lze v tomto díle najít i mnohé méně používané frazémy. V případě dalšího vydání bude nevyhnutelné zvážit inventarizaci nových

19 Viz např. <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/> a <http://www.dwds.de/> [23. 8. 2014]. O nutnosti zohlednění korpusů v lexikografické praxi přitom dnes v podstatě již nikdo nepochybuje, viz např. Lemnitzer — Zinsmeister (2006, s. 143nn.). Na jiném místě a v jiné souvislosti upozorňuje H. Schemann na psaný charakter většiny korpusových textů oproti převážně mluvenému charakteru části frazeologických jednotek jazyka (viz níže). DUDEN 11 se opírá o slovníky řady DUDEN, o vlastní archiv a o elektronické korpusy tohoto vydavatelského domu (ty měly sloužit především k přezkoušení užitelnosti frazémů).

20 Opak nikde není uveden a naše srovnání (být nesystematická a jen punktuální) staršího a novějšího vydání to potvrzují. V případě slovníku DUDEN 11 konkrétní počet zachycených frazémů uveden není. V podkapitole „Výběr jednotek pro tento slovník“ je formulován cíl slovníku, kterým je „co možná nejobsáhleji dokumentovat nejužívanější pevné obraty současné němčiny (...)“, přičemž „jde v první řadě o oblast jádra pevných obrátů, které je možné identifikovat“.

21 Pro srovnání: Rozsah SČFI lze odhadnout zhruba na 36 tisíc jednotek, když slovník ve třech svazcích věnovaným jen kolokačním frazémům obsahuje přes 16 tisíc hesel standardních, k nimž však eviduje navíc na 10 tisíc kvazifrazémů; frazémy propoziční lze odhadnout na 10 tisíc hesel dalších (viz Čermák, 2007, s. 621).

frazémů včetně anglicismů²² a jiných přejímek, resp. rozšíření stávajících významů o významy nové (k tomu viz Ettinger 2014).

V části *Markierung der Ausdrücke* („Komentáře k výrazům“) se ve slovníku DEUTSCHE IDIOMATIK uvádí, že knižní, regionální či zastaralé frazémy²³ jsou ve slovníku opatřeny odpovídajícím lexikografickým markerem (diasystematické značení). To je z perspektivy uživatele samozřejmě chvályhodné, ba nezbytné, v dalším vydání by ale použitá terminologie měla být podrobena kritické reflexi, neboť např. není jasné, co přesně se skrývá za označením *normal* (*umgangssprachlich*) („normální (hovorový)“), tím spíše, že tato rovina je umístěna na škále *literarisch* („literární“), *gehoben* („vzletný“), *normal* (*umgangssprachlich*) (viz výše), *familiär* („familiární“), *salopp* („nedbalý/obhroublý“) a *vulgär* („vulgární“) (viz s. 12*). Je *normal* opravdu totéž co *umgangssprachlich*? V čem přesně je rozdíl mezi *literarisch* a *gehoben*? V jakém vztahu jsou výše jmenovaná označení např. k *standardsprachlich* a *neutral*? A především: Jak byla tato příslušnost k dané stylistické rovině vlastně zjištěna?

Slovník DUDEN 11 se stylistickému značení věnuje v pokynech pro uživatele s tím, že „všechny obraty, které nepatří k všeobecnému standardnímu jazyku“ (co se pod tímto pojmem myslí, se nevysvětluje), jsou opatřeny značkou pro stylistické zařazení, a to: *bildungssprachlich* („jazyk vzdělanců“), *gehoben* („vzletný“), *umgangssprachlich* („hovorový“), *familiär* („familiární“), *salopp* („nedbalý/obhroublý“), *derb* („hrubý“) a *vulgär* („vulgární“). Dále je uživatel upozorněn, že pokud výraz není běžný ve všech německy mluvících zemích a na celém území Německa, dostává označení signalizující národní varietu (např. rakouská) nebo regionální příslušnost (např. jihoněmecká). Zvláštní kategorií je zde *Papierdeutsch* (výrazy typické pro byrokratickou a neživou mluvu), *Amtssprache* (pocházející ze zákonů nebo úředních spisů), jakož i např. *Bergmannssprache* či *Seemannssprache* odkazující na povolání, popř. činnosti, v nichž se těchto frazémů užívá. Konečně pak můžeme najít frazémy, které jsou *scherzhaft* („žertovné“), *abwertend* („hanlivé“), *verhüllend* („eufemistické“), nebo *veraltend* („zastarávající“).

V pasáži *Struktur und Funktion der Beispiele* („Struktura a funkce příkladů“, s. 13*) by někteří uživatelé DEUTSCHE IDIOMATIK v kontextu vyjádření „[d]oklady lze nalézt jen v psaných textech (...)“. Část výrazů se ale používá přednostně v jazyce mluveném [...]“ ocenili alespoň stručnou reflexi o mediální/konceptuální psanosti/mluvenosti a posunech, ke kterým v tomto ohledu v posledních desetiletích (nejen) v němčině došlo. Uživatel se hned v této podkapitole také dozví, že a proč slovník zcela rezignoval na popis kontextu a popis významu jednotlivých frazémů a že jejich funkci zde přebírají příkladová spojení a příkladové věty.

Z našeho pohledu se nejedná o optimální řešení, neboť popis frazeologického významu včetně zohlednění kolokability frazému²⁴ (viz tato praxe v SČFI) by měl být esenciální složkou každé heslové statě frazeologického slovníku tohoto typu, a to

22 K německým frazeologickým neologismům srov. Schreiber — Mahlow — Juska-Bacher (2012), k frazeologickým anglicismům v němčině aktuálně viz Fiedler (2014).

23 Podrobnější diskuzi o frekvenci a uzuálnosti jednotlivých frazémů tento příspěvek neumožňuje.

24 K termínu kolokabilita viz Čermák (2007, s. 29).

jak toho určeného pro nerodilé mluvčí, tak i slovníku pro mluvčí rodilé. Ani ti totiž na základě své jazykové kompetence nejsou schopni vždy uchopit komplexní význam frazému konstituovaný jeho kolokabilitou, resp. jeho funkcí v *parole*. Je tedy otázkou, zda na základě intuitivního uchopení a pochopení významu frazému pomocí daného příkladu bude mluvčí schopen konstruovat jeho kolokabilitu tak, aby byl frazém následně schopen správně použít i v příslušných (jiných) kontextech.²⁵

Hans Schemann se při svém postupu vědomě rozhodl nikoli pro doklady, ale pro vlastní, konstruované příklady²⁶. Toto rozhodnutí je jistě kontroverzní, na druhou stranu je nutné konstatovat, že význam inventarizovaných frazémů tyto příklady vystihují zpravidla dobře, např. i díky své často dialogické formě (srov. např. obr. 1). Zároveň také většinou zachycují jeho valenci — především subjektové a objektové aktanty. Aspekty evaluativní ovšem takto mohou být znázorněny pouze výběrově. Uživatelé jistě ocení i nabídku antonym a synonym k hlavnímu významu frazému, implementovanou do příkladu. Není nám známo, že by existovaly solidní výzkumy o úspěšnosti takového přístupu. Je nicméně pravděpodobné, že hlavně uživatelé z řad německých rodilých mluvčích z prezentace významu frazémů nabídnuté v DEUTSCHE IDIOMATIK vyteží více než z mnohdy nicneřkajících, příliš stručných či fragmentárních popisů doplněných obligátními příklady, které tak, jak bývají v jiných slovnících uváděny, význam a kontext užití syntagmatu rozhodně objasnit nemohou. Tento častý nešvar mnoha frazeografických popisů neuměl eliminovat ani DUDEN 11, jehož příkladový materiál je místy natolik zestručněný, že se jeví až jako jakési syntaktické rozšíření nevětného slovního spojení do větné formy (srov. např. obr. 2).²⁷ Přidá-li se k tomu i nevýstižná krátká parafráze významu nebo vysvětlení jiným frazémem, je takové heslo — např. z hlediska nerodilého mluvčího — téměř bezcenné (srov. např. frazém *jmdm. Hörner aufsetzen* v DUDEN 11)²⁸.

Ani jeden z obou slovníků nezohledňuje roli intonace (důležitou především u frazémů větných/pragmatických) — deskriptory poukazující na vhodné intonační vzorce a užitečné pro ty, kteří se němčinu učí,²⁹ zde chybí.

25 Je ovšem nutno zdůraznit, že H. Schemann si je důležitosti popisu kolokability frazému dobře vědom (v textu připomíná, že jednou z hlavních vlastností frazému je jeho svázanost s určitým kontextem, čímž myslí „kontext jazykový“ — lexematické okolí daného syntagmatu, ale i „kontext situativní“ — vázanost jistých frazémů na konkrétní situace a jiné) a že tento aspekt při konstruování svých příkladů zohledňuje, ač jenom pro „hlavní význam“ a ne pro ukázkou toho, „co všechno se s výrazem dá dělat“ (s. 14*). Blíže k tomuto rozhodnutí srov. i Schemann (2009). Místy je uvedený i jistým způsobem explicitní údaj ke kolokabilitě, jako např. *sich in die Kurve legen — Motorrad u. ä.*

26 Ke zpracování exemplifikace z novějších prací viz např. Vachková (2014).

27 Podrobněji k popisu významu frazémů ve slovníku DUDEN 11, ale i v jiných německých slovnících srov. na příkladech somatismů např. Šichová (2013a, s. 53, 91 a 126nn.).

28 Více k nedostatečnému popisu kontextu a významu frazémů z hlediska genderu např. Šichová (2013b).

29 K tomu srov. např. výzkum Nicole Mackusové k intonaci tzv. pragmatických/komunikativních frazémů u rodilých a nerodilých mluvčích prezentovaný ve sborníku Hyvärinen/Liimatainen (2011, s. 45–56) nebo příspěvek Silke Lipinski tamtéž (s. 81–93). K zachycení tohoto rysu u českých frazémů větných srov. SČFI4 (s. 15–19) a obr. 3.

OPEN
ACCESS

V oddílu *Das Verweissystem* („Systém odkazů“) najdeme v DEUTSCHE IDIOMATIK poznámku, že se u vybraných synonym (kontextová synonymie) uvádí údaje k frekvenci výskytu, přičemž tyto údaje se zde poněkud nešťastně označují jako „statistické údaje“. Bohužel i zde chybí informace k metodologii, na základě které autor dospěl k závěru, že se určitý výraz v daném kontextu používá častěji než jeho synonymum. Postrádáme též informace k tomu, zda, resp. jak byla zachycena antonymie, která podle některých představuje samotný „archetyp lexikálně-sémantických vztahů“ (Murphy, 2003, s. 169).

DUDEN 11 odkazy pojímá tak, že pomáhají eliminovat nedokonalost zvoleného řazení frazémů: Jak tomu bývá u mnoha slovníků zvykem, uspořádal DUDEN 11 hesla podle tzv. hlavní komponenty (*Hauptstichwort*), za kterou považuje „buď první slovo, nebo některé z nejdůležitějších slov výrazu nesoucí význam“ (s. 21). Vzápětí ovšem přiznává, že takové semantické jádro frazému nelze vždy spolehlivě určit, a proto opatřil potenciální komponenty odkazy ke komponentě hlavní (např. frazém *die Flöhe husten hören* je zachycen pod substantivem *Floh*, u sloves *husten* a *hören* je odkaz).

DEUTSCHE IDIOMATIK postupuje při řazení hesel o poznání precizněji. Poslední kapitola Úvodu nese titul *Die alphabetische Anordnung der Redewendungen (Alphabetisierungsschema)* („Abecední řazení ustálených slovních spojení“). Uživatelé v ní naleznou podrobné informace³⁰ k makrostrukturnímu uspořádání inventarizovaných frazémů. Hesla slovníku jsou uspořádána v striktně abecedním pořadí (bez hnízdování či jiného přeskupování), přičemž další kritéria řazení vycházejí převážně z kategoriálních a funkčních principů — tj. kombinace slovních druhů s abecedou. Obsahuje-li frazém substantivum, pak se umístění frazému v makrostruktuře řídí podle prvního písmene substantiva. Pokud žádné substantivum neobsahuje a jeho součástí je sloveso, rozhoduje sloveso apod.³¹ V zásadě platí hierarchie podstatné jméno, sloveso, přídavné jméno, příslovce.³² Též pořadí jednotlivých frazémů v rámci mikrořazení (více frazémů obsahuje totéž substantivum) staví na formalizovaných kritériích zohledňujících slovnědruhovou příslušnost komponent frazémů a abecedu. V kontextu německých slovníků plných odkazů a nedůsledného řazení položek podle prvních komponent, popř. podle neurčitých (a v zásadě i neurčitelných) sémantických kri-

30 Ty jsou z perspektivy užívání slovníku zásadní, proto by bylo vhodné je ve formě přehledného schématu integrovat do pokynů k užívání.

31 Prominentní postavení substantiv a sloves autor zdůvodňuje tím, že oba hlavní slovní druhy společně tvoří „logicko-kategoriální“ bázi každé věty. Tato praxe je dle našeho názoru lehce obhajitelná. Empirické ověření tvrzení, podle kterého tento princip řazení (S — V — Adj — Adv) reflektuje intuici každého jednoho uživatele jazyka, který je schopen bez větších problémů uchopit hierarchické vztahy v rámci jednotlivých frazémů (s. 15*), by ale bylo na místě.

32 Pokud tyto čtyři slovní druhy chybí, platí pořadí zájmena, citoslovce, částice atd. Rozhodující je přitom ta komponenta frazému, jež tvoří jádro jeho významu (viz s. 14nn.*). Autor se na tomto místě odklání od jinak důsledně formálních kritérií řazení směrem k vpravdě svévolnému, byť nijak neobvyklému způsobu řazení v jiných slovnících, které se pokoušejí identifikovat jakousi sémanticky chápanou klíčovou komponentu frazému a jeho umístění ve slovníku opřít právě o ni.

térií apod. je způsob řazení v DEUTSCHE IDIOMATIK nutné ocenit jako nematoucí, a vlastně asi i jediný správný.³³

Z hlediska každého frazeologického slovníku je vymezení jeho předmětu zájmu, frazému, stěžejní. Leccos již vyplývá z výše řečeného, explicitně a opravdu podrobně se teoretickým úvahám věnuje Hans Schemann ve vědeckém úvodu, DUDEN 11 pak v přibližně šestistránkovém textu kapitoly *Einleitung – Was sind Redewendungen* („Úvod – Co to jsou slovní obraty“).³⁴ Také touto fundovanou částí se DEUTSCHE IDIOMATIK liší od ostatních slovníků tohoto typu. Rozprava o Schemannově pojetí idiomatické, resp. o jeho více než stostránkovém a místy mírně filozoficky laděném pojednání o ní by vydala na několik samostatných statí. Proto zde uvedeme jenom dva body, které v kontextu tohoto příspěvku považujeme za nejdůležitější: 1. Jako jeden z mála frazeologů z germanistických kruhů našel Schemann odvahu v souvislosti s definicí frazému poukázat na fakt, že — jak říká František Čermák — „pravopis je špatný rádce“. Pokud se přidržíme definice umisťující frazémy do roviny kolokací a výše (nejrozšířenější definice frazému od Haralda Burgera začíná omezením na „dvě a více slov“, viz Burger, 2003, s. 32), tak zvláště v jazycích se sklonem k tvoření slov pomocí kompozice je jakákoli ortografická reforma s to hranice frazeologie libovolně posouvat, a to oběma směry. V DEUTSCHE IDIOMATIK tedy najdeme běžně i vybrané frazémy lexikální, a to je třeba pozitivně vyzdvihnout, byť je jejich výčet patrně jen náhodný a neúplný.³⁵ 2. Většina teoretického pojednání se točí kolem pojmu *Bild* („obraz“). Kritérium existence obraznosti, které sám autor přiznává jen části frazeologických (a inventarizovaných) jednotek, je samo o sobě sporné a drtivá většina těch, kteří s ním pracují a argumentují, ho nedefinuje, natož aby navrhla jeho operacionalizaci. Světlou výjimkou je kromě D. Dobrovolského a E. Piirainen (srov. např. 2009) právě H. Schemann. Ač s ním nemusíme ve všem zcela souhlasit, jsou jeho úvahy, podložené mnoha promyšlenými příklady, velmi podnětné. Za zmínku v této části slovníku ještě stojí obsáhlá pasáž o tzv. pragmatických frazémeh, které mnohdy žádnou „obraznost“ nevykazují, a dále pak i myšlenky k provázanosti mluvních aktů a frazémů.

Po úvodních přibližně 140 stranách nalistuje uživatel DEUTSCHE IDIOMATIK samotný heslář slovníku. Z hlediska jeho grafického ztvárnění, resp. stavby hesel můžeme říci, že layout slovníku je v zásadě zdařilý. Na stránce jsou umístěny vždy dva sloupce, přičemž nechybí indikace prvního a posledního inventarizovaného lemmatu

33 K jednotnému, důsledně abecednímu řazení podle jednotlivých slovních druhů viz např. SČFI3 (s. 12–14).

34 Teoretický úvod slovníku DUDEN 11 je nejen o poznání kratší, ale i povrchnější a obecnější. Je zde zřejmé, že text je psán primárně pro běžného uživatele slovníků z řad laiků. Ten se pomocí názorných příkladů dozví o hlavních charakterových znacích mnoha frazémů, totiž idiomaticitě, stabilitě, zakotvenosti v mentálním lexikonu, a metaforičnosti apod. Dále je zmíněna možná klasifikace (podle stupně idiomaticity a podle syntaktické funkce ve větě). Diskusi těchto klasifikací musíme ponechat stranou.

35 DUDEN 11 zmiňuje fakt, že „v laickém vnímání jazyka občas bývají i jednotlivá slova typu *grottendoof* (~ *blbej jak tágo*) považována za rčení, deklarativně nicméně tyto jednotky (lexikální frazémy) nezařazuje.

na stránce umístěná na jejím horním okraji, palcový rejstřík naopak chybí. Kvalita papíru je dostatečná. Zvolená velikost písma příkladů může např. starším uživatelům činit jisté potíže, vzhledem k již tak nemalému rozsahu slovníku (více jak tisíc stránek) je ale snad pochopitelná. Heslová stať se skládá z lemmatu, německého frazému (v mnoha případech včetně variant syntagmatických i paradigmatických) a eventuálně i stylistické či jiné charakteristiky. Vysvětlení významu zde, jak již bylo zmíněno výše, nenajdeme, supluje ho exemplifikace. Chybí i charakteristika gramatická (viz např. SČFI) s údaji o restrikci u jednotlivých gramatických kategorií, tedy jakési negativní vymezení, a eventuálně i transformace, což platí i pro hesla slovníku DUDEN 11 — mikrostruktura hesla v něm může mít až sedm položek: lemma, pragmatické údaje (tj. stylistická charakteristika), parafráze významu, příklady použití, citát z autentického použití, informace k původu, odkazy.

Závěrem lze konstatovat následující: slovník DEUTSCHE IDIOMATIK obsahuje širokou paletu různých druhů frazémů, vyznačuje se důsledným a racionálním řazením inventarizovaných položek, a je navíc velmi obsáhlý. Uvedené příklady užití frazémů sice nejsou autentické, lze je ale v zásadě pokládat za zdařilé. Přesto zde zachycení frazémů vykazuje některé nedostatky, na kterých do budoucna bude nutné zapracovat, přičemž některé z nich částečně pramení i z tištěné formy slovníku. Nové vydání by mělo být doplněno o popis kontextu a významu jednotlivých frazémů a údaje k jejich restrikcím. Aktualizace hesel na základě elektronických korpusů němčiny a odborné literatury se zdá být nevyhnutelná.³⁶

DUDEN 11 se ani v novém vydání neodchýlil od dosavadní praxe zpracování hesla. Jeho největším deficitem je nedostatečná charakteristika frazému jak z hlediska gramatického, stylového a pragmatického, tak především z hlediska popisu kontextu a významu a nevhodná exemplifikace včetně (většinou literárních) příkladů. Mnohdy tak charakter a význam frazému z uvedeného parafráze ani z příkladu nevyplývá, a pro mluvčího, který frazém nezná a jeho význam nedokáže ani odhadnout, už vůbec ne.

Povzdechnutí tohoto rázu lze v germanistické frazeologické literatuře najít více než dost. Bohužel jsou oprávněná i dnes, kdy jejich opravdu efektivní zohlednění ve frazeografické praxi, zdá se, stále není v dohlednu. Z tohoto hlediska — a možná právě i v českojazyčném kontextu — je opět na místě poukázat na nevšední propracovanost hesel v SČFI.

³⁶ Kritika vyjádřená v tomto příspěvku přitom neznamená, že bychom nechtěli nebo neměli ocenit autorovy zásluhy. Naopak. Frazelogické slovníky Hanse Schemanna (podložené jeho výzkumy na poli lingvistiky) patří k tomu nejlepšímu, co německá frazeologie v této oblasti aktuálně nabízí. Je až s podivem, že dílo — byť životní — v podstatě jediného člověka v mnohém převyšuje produkty celých týmů etablovaných nakladatelských domů.

LITERATURA

(A) SLOVNÍKY

- FRIEDERICH, W. (1966): *Moderne deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen*. München: Max Hueber Verlag.
- DEUTSCHE IDIOMATIK = SCHEMANN, H. (2011): *Deutsche Idiomatik. Wörterbuch der deutschen Redewendungen im Kontext*. 2. vyd., Berlin — Boston: Walter de Gruyter.
- DTWP = HEŘMAN, K. — BLAŽEJOVÁ, M. — GOLDHAHN, H. et al. (2010): *Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen*. Praha: C. H. Beck.

(B) OSTATNÍ

- BERGENHOLTZ, H. — MUGDAN, J. (1990): Formen und Probleme der Datenerhebung II: Gegenwartsbezogene synchronische Wörterbücher. In: F. HAUSMANN — O. REICHMANN — H. E. WIEGAND — L. ZGUSTA (vyd.): *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin — New York: de Gruyter, s. 1611–1625.
- BURGER, H. (2003): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BURGER, H. — DOBROVOĽSKIJ, D. — KÜHN, P. — NORRICK, N. R. (vyd.) (2007): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- ČERMÁK, F. (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. — BLATNÁ, R. (vyd.) (1995): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H.
- DOBROVOĽSKIJ, D. — PIIRAINEN, E. (2009): *Zur Theorie der Phraseologie: kognitive und kulturelle Aspekte*. Tübingen: Stauffenburg.
- DOBROVOĽSKIJ, D. (2013): Phraseologie im Wörterbuch. *Zeitschrift für angewandte Linguistik*, 58, 1, s. 41–74.
- DOBROVOĽSKIJ, D. (2009): Zur lexikographischen Repräsentation der Phraseme (mit Schwerpunkt auf zweisprachigen Wörterbüchern). In: C. MELLADO BLANCO (vyd.): *Theorie und Praxis der idiomatischen Wörterbücher*. Tübingen: Niemeyer, s. 149–168.
- ĎURČO, P. (vyd.) (2010): *Feste Wortverbindungen und Lexikographie. Kolloquium zur Lexikographie und Woerterbuchforschung*. Berlin — New York: de Gruyter.
- ENGELBERG, S. — LEMNITZER, L. (2009): *Lexikographie und Wörterbuchbenutzung*. 4. Aufl., Tübingen: Stauffenburg.
- ETTINGER, S. (2014): recenze „Idiomatik Deutsch-Spanisch“. In: *Philologie im Netz* 67, s. 95–114. (dostupné na <http://web.fu-berlin.de/phn/phn67/p67t4.htm> [01. 03. 2016])
- FIEDLER, S. (2014): *Gläserne Decke und Elefant im Raum. Phraseologische Anglizismen im Deutschen*. Berlin: Logos-Verlag.
- HYVÄRINEN, I. — LIIMATAINEN, A. (vyd.) (2011): *Beiträge zur pragmatischen Phraseologie*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- KORHONEN, J. (2011): *Phraseologie und Lexikografie. Phraseologismen in ein- und zweisprachigen Wörterbüchern mit Deutsch*. Burlington: University of Vermont.
- LEMNITZER, L. — ZINSMEISTER, H. (2006): *Korpuslinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Stauffenburg.
- LEWIS, M. (2010): *The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward*. Andover (UK): Heinle Cengage Learning.

- MODEL, B. A. (2010): *Syntagmatik im zweisprachigen Wörterbuch*. Berlin — New York: de Gruyter.
- MURPHY, M. L. (2003): *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge: University Press.
- REICHMANN, O. (1990): Formen und Probleme der Datenerhebung I: Synchronische und diachronische historische Wörterbücher. In: F. HAUSMANN — O. REICHMANN — H. E. WIEGAND — L. ZGUSTA (vyd.): *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin — New York: de Gruyter, s. 1588–1611.
- SCHEMANN, H. (2009): Zur Anlage idiomatischer Wörterbücher — einige Maximen und Reflexionen. In: C. MELLADO BLANCO (vyd.): *Theorie und Praxis der idiomatischen Wörterbücher*, Tübingen: Niemeyer, s. 101–117.
- SCHREIBER, D. — MAHLOW, C. — JUSKABACHER, B. (2012): Phraseologische Neologismen: Identifikation und Validierung. In: *Yearbook of Phraseology*, 3, 1, s. 3–30.
- SCHOLZE-STUBENRECHT, W. (2004): Duden 11 — Lexikographisches Konzept und lexikographische Praxis. In: K. STEYER (vyd.): *Wortverbindungen — mehr oder weniger fest*. Berlin — New York: de Gruyter, s. 348–359.
- ŠEMELÍK, M. (2010): recenze „Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen“. *International Journal of Lexicography* 23, 4, s. 486–491. (dostupné na <http://ijl.oxfordjournals.org/content/23/4/486.full?keytype=ref&ijkey=WSe3LV4kSnJU4H1> [1. 8. 2015])
- ŠICHOVÁ, K. (2011): recenze „Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen“. In: *Časopis pro moderní filologii*, 93, 2, s. 126–130.
- ŠICHOVÁ, K. (2013a): „Mit Händen und Füßen reden.“ *Verbale Phraseme im deutsch-tschechischen Vergleich*. Tübingen: Julius Groos Verlag.
- ŠICHOVÁ, K. (2013b): „Kann er ihr Hörner aufsetzen?“ Zu Geschlechtsspezifika und Restriktionen von deutschen und tschechischen somatischen Phrasemen. In: *Aussiger Beiträge 7 (Lexikologie und Lexikographie. Aktuelle Entwicklungen und Herausforderungen)*, s. 211–236.
- ŠICHOVÁ, K. — ŠEMELÍK, M. (2016): „Was nicht ist, kann noch werden.“ Teil I: Zur Parömioididaktik im Tschechisch-als-Fremdsprache-Unterricht — eine exemplarische Lehrwerk- und Wörterbuchanalyse. In: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, 57, s. 61–104. (dostupné na <http://www.vpep-landau.de/programm/bzf.html>)
- TARP, S. (1995): Wörterbuchfunktionen: Utopische und realistische Vorschläge für die bilinguale Lexikographie. In: H. E. WIEGAND (vyd.): *Studien zur bilingualen Lexikographie mit Deutsch II*. Hildesheim — New York: Olms, s. 17–21.
- VACHKOVÁ, M. (2014): Z lexikografické dílny Velké německo-české lexikální databáze: Slovníkový příklad. *Jazykovědné aktuality*, 51, 3–4, s. 58–70. (dostupné na <http://jazykovnednesdruzeni.cz/JA3414.pdf> [1. 8. 2015])
- WALTER, H. (2012): Probleme der Erstellung von zwei- und mehrsprachigen Sprichwörterbüchern. Erfahrungen der Greifswalder Parömiologie. In: K. STEYER (vyd.): *Sprichwörter multilingual. Theoretische, empirische und angewandte Aspekte der modernen Parömiologie*. Tübingen: Narr, s. 205–225.

Kateřina Šichová | Bohemicum Regensburg-Passau | Universität Regensburg | 93040 Regensburg, Deutschland
 katerina.sichova@sprachlit.uni-regensburg.de

Martin Šemelík | Ústav germánských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy |
 Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
 martin.semelik@ff.cuni.cz

PŘÍLOHY

Löcher: jm. Löcher in den Bauch fragen *sal*

... Papa, wann kommst du heute abend? ... Und wo gehst du gleich hin? ... Und was machst du da? ... Und mit wem redest du? ... – Junge, du fragst einem ja Löcher in den Bauch. Wenn ich das alles beantworten will, muß ich hier bleiben, statt arbeiten zu gehen.

OBRÁZEK 1. Sken ze slovníku DEUTSCHE IDIOMATIK (s. 496)

die Nase hoch tragen: *eingebildet sein:*

Michael Schumacher trägt die Nase hoch, bleibt aber der Tiefstapler vom Dienst (rhein-zeitung.de, 16. 6. 1996).

OBRÁZEK 2. Sken ze slovníku DUDEN 11 (s. 527)

Ani mě nehne! n. To mě ani nehne!

(kol; nepřizn) 0 neměnné ☒ 5b kles. zvol. (od k. slova)

(Čl. velmi rozhněvaně a rezolutně, popř. vzpurně a odmítavě vůči druhému a jeho radě, doporučení n. příkazu ap.): *to já naprosto odmítám a rozhodně to neudělám; vůbec to nechci udělat.* A: Měl by ses mu omluvit, přece jenom je to tvůj strejda. – B: Ani mě nehne! Co sem mu řek, sedí. ■ S já odmítám to, já nechci To zrovna!, To tak!, Ani za boha!

Ⓐ No way!, Not on your life! Ⓝ Fällt mir nicht (im Traum) ein. Ⓕ ! Pas question!, C'est hors de question!, ! Ça ne me fait ni chaud, ni froid., (Je n'en ai rien à faire.) Ⓡ И не подумаю!

OBRÁZEK 3. Sken ze slovníku SČFI 4 (s. 545)